

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ДЗВОНІВ І ДЗВОНІНЬ В УКРАЇНІ НА СТОРІНКАХ ДЖЕРЕЛЬНИХ ВИДАНЬ ¹

Богдан Кіндратюк

УДК 3789.5(477)(093.2)

У статті подано системний огляд відомостей про дзвони й дзвоніння, що містяться в «Актах, относящихся к истории Западной России» і «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России». Уведення в науковий обіг зібрань давніх законодавчих актів, документальних матеріалів допомагає висвітленню питання про розповсюдження дзвонів і дзвонінь у добу Литовсько-Руської держави й Гетьманщини. Вивчення джерельних основ української кампанології сприяє кращому дослідженню історії дзвонової культури, її складових.

Ключові слова: законодавчі акти, документальні матеріали, наукові джерела, кампанологія, дзвони, дзвоніння, дзвіниці, дзвонарі, дзвонове мистецтво, дзвонова культура.

There is a systematic review on information regarding bells and chimes fished out of «The Acts Concerning the History of Western Russia» and «The Acts Concerning the History of Southern and Western Russia». The introduction of the collections of ancient legislative acts and instruments into scientific discourse helps us to determine the dissemination of teachings of bells and chimes during the periods of Lithuania-Rus State and Hetmanshchyna. The study on sources of the Ukrainian campanology is conducive to better researches of bell culture history and its components.

Keywords: legislative acts, instruments, sources, campanology, bells, chimes, bell towers, bell-ringers, chiming, bell culture.

Передумовою успішного дослідження дзвонів і дзвонінь є створення наукової джерельної бази. В Україні таку системну публікацію джерел розпочала Київська археографічна комісія («Временная Комиссия для разбора древних актов»), яку заснували з ініціативи Михайла Максимовича 1843 року для видання давніх архівних матеріалів. Завданнями цієї Комісії, яка існувала до 1917 року при канцелярії Київського генерал-губернатора як урядова установа, було збирання, опрацювання та публікація актового й документального матеріалу, переважно

з історії Правобережної України. За задумом уряду, це могло б обґрунтувати російські політичні інтереси в цьому ареалі супроти Польщі. Однак комісія, яка з тимчасової трансформувалася на постійну, відразу опинилася фактично в руках українських культурних і громадських діячів [Михайло Максимович, Микола Іванишев, Василь Домбровський, Михайло Судієнко, серед співпрацівників були Тарас Шевченко (за завданням Комісії робив замальовки пам'яток архітектури), Пантелеймон Куліш]. Діяльність у ній цих і багатьох інших відданих науці людей

принесла велику користь, адже було видано чимало нових важливих джерельних матеріалів до української історії, археології, палеографії, картографії тощо. З 1863 року в Комісії почав працювати Володимир Антонович. Головним її виданням був тридцятип'ятитомний «Архив Юго-Западной России» (1859–1914). Серед публікацій Археографічної комісії, зокрема таких, як «Древности Юго-Западного Края» (3 зошити), «Палеографический Изборник», «Сборник материалов по истории Юго-Западной России» (2 томи), зібрання козацьких літописів та інших, поважне місце займає п'ятитомна збірка «Акты, относящиеся к истории Западной России» (1846–1853), а також надзвичайно багата на український матеріал XIV–XVII ст. п'ятнадцяти томна серія «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (1863–1892). Для цих видань, окрім матеріалів Литовської метрики й Санкт-Петербурзьких архівів, найбільше використано документи колишнього «Малороссийского приказа» з архівів Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ у Москві. Документи збирали не тільки зі столичних архівів і бібліотек, а й регіональних, уніатського митрополичого архіву, монастирів. У Комісії були свої закордонні кореспонденти, приміром, зі Львова переслав документи Денис Зубрицький. Удалося зібрати дарчі грамоти удільних князів і великих литовських князів на володіння землею та маєтками, воєводств, староств, єпископств, архимандритії, юридичні акти, грамоти й акти щодо церковного управління, управи й устрою міст, становища міського й сільського населення, міждержавних відносин тощо. Тут зосереджено джерельний матеріал, в якому містяться згадки й ширші відомості про дзвони. Усі ці матеріали значно збагатили джерельну базу про дзвоніву культуру в Україні.

У контексті музикознавчих студій «Акты, относящиеся к истории Западной России» і «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» чи не вперше використав при написанні дисертації про музику Пилип Козицький, чимало документів ужив Ярослав Ісаєвич, а деякі перевидав. Однак системного опрацювання цих публікацій із погляду музичної культури, зокрема вивчення історії української чи білоруської, або російської кампанології, ще не зроблено. Тому метою нашої наукової роз-

відки є систематизація цих матеріалів, що допоможе кращому висвітленню історії дзвонівуї культури України.

Уведення в науковий обіг зібрань давніх законодавчих актів, документальних матеріалів тощо допомагає висвітленню підґрунтя поширення дзвонів і дзвонінь у добу Литовсько-Руської держави й Гетьманщини. В «Актах» найперше привертають увагу документи, що були запорукою правової бази зміцнення християнства, його уставних засад, розвитку функцій усяких дзвонінь, матеріального підґрунтя парафій, монастирів, а значить – можливості відливання дзвонів, зокрема в добу Великого князівства Литовського (ВКЛ). Різні функції дзвонів і дзвонінь пояснюються головно богослужбовими потребами, водночас дзвони входили до системи засобів оборони населених пунктів. Міжнаціональне протистояння спонукало українців відстоювати право на використання дзвонів. Їхня значна вартість потребувала різних шляхів придбання чи отримання коштів на відливання. З «Актів» довідуємося про імена майстрів дзвонів та умови їхнього виготовлення. Центрами розвитку дзвонівуї музики були монастирі, а її розвиток сприяло зміцнення матеріальних статків. Маєтки парафій теж допомагали матеріальному забезпеченню богослужінь, зокрема придбання дзвонів, підтримуванню паламарів, облаштуванню дзвіниць. Широке верстви населення розуміли семантичний смисл усяких дзвонінь, залучалися до гри на дзвонах. Удосконаленню цього мистецтва допомагало студювання церковних уставів і підготовка дзвонарів. Важливою проблемою в Україні було збереження дзвонів. Вивчення документальних матеріалів допомагає уточненню термінологічних питань дзвонівуї мистецтва.

Катедри, церкви й монастирі дбали за відповідне забезпечення дзвонами, якісні дзвоніння; для дотримання їх уставних приписів виробляли різні рескрипти. Про це йдеться в багатьох грамотах, ухвалях єпископських соборів. Духовні суди часом постановляли: у соборній церкві й інших навколишніх «служить и в звонь казать звонить»². Одним із покарань за недотримання церковних звичаїв була заборона дзвонінь за померлими³.

Серед скарбу, який мали в себе багаті козаки, були не тільки зброя, котли, цукор, а й червона мідь, що була головною складовою при

відливанні гармат, дзвонів, казанів і зберігалася в листах чи плитах. Про листову червону мідь і чотири великі мідні плити й 79 листів битої червоної міді, які були в бочці, ішлося у повідомленні брянських воєвод царю щодо повернення 1678 року гетьманському посланцю майна Петра Рославця⁴.

Духовні особи, дбаючи про дзвоніння, зверталися за матеріальною підтримкою до багатих світських осіб, просили прислати дзвона чи міді для його виготовлення⁵. Заклики виділити кошти на дзвони обґрунтовувалися потребою уславлення Бога⁶. Про використання дзвонів у церемоніях зустрічі послів може говорити те, що в Уставній грамоті Великого князя Литовського Олександра київським міщанам 26 травня 1494 року рекомендувалося величніше (гучніше) вітати своїх, а не чужоземних гостей: «Послов лядских, и московских, и волоских, и мультанских не надобъ им поднимати ничим, только послов нашего великого князьства Литовского и Ордынского мають поднимати своими обычайми»⁷.

Грамота польського короля Владислава III Ягеллончика «греко-руському духовенству» від 22 березня 1443 року урівнювала права руського народу з польським у використанні дзвонів: «Усі права, свободи, способи, звичаї та всякі свободи на вічні часи дати дозволяємо»⁸. А надання духовенству згідно цієї ж грамоти в управління духовних судів і попередніх церковних вотчин сприяло тому, що паламарі, які відповідали за церковні дзвоніння, підпадали під юрисдикцію духовних судів. Це, мабуть, покращувало матеріальний стан парафій, а отже, і дзвонарів.

Міжнаціональне протистояння наносило шкоду дзвонарству. У львівській церкві «закону грецького» в час, коли «вже почато звонить и попъ шоль до Службе Божей», ляхи його прогнали і храм опечатали⁹; церкви закривали з печаткою львівського католицького архиєпископа й забороняли, погрожуючи карою «под горлы [...], абы не смѣлы тых печатей отривати и Службы Божей отпраковать, а ни звонить»¹⁰. У посланні галицької православної шляхти київському митрополиту Онисифору 14 лютого 1585 року серед переліку утисків ішлося про «заказанье звоненья і побранья звоновъ до замку» й висловлювалося прохання стати на захист «прав [...] закону нашего греческого»¹¹.

Православним 15 лютого 1585 року обіцяли на майбутнє не перешкоджати відзначати свята дзвонінням за давнім звичаєм¹².

У грамотах правителів ВКЛ і Речі Посполитої час від часу підтверджувалися рівні права православного й римо-католицького духовенства, зокрема щодо недоторканості церковного майна¹³, а однією з умов приєднання до унії було збереження східних обрядів¹⁴. Сюди належали також статутні засади використання дзвонів. Зміцнювали сили духовенства східного обряду при відстоюванні прерогативи на дотримання своїх звичаїв, зокрема щодо дзвонінь, ті права, які декларувалися в королівських документах¹⁵.

Зміцнення в Литовсько-Руській державі юридичної бази відокремлення світського й духовного судочинства стосувалося правового статусу паламарів, їхнього матеріального статку, поведінки в побуті. Це впливало на якість дзвонінь згідно уставних приписів. У грамоті від 20 березня 1499 року Великого князя Литовського Олександра київському митрополиту Йосифу та православним єпископам Литовських і Руських земель ішлося про недоторканість святительського суду й церковного майна на основі так званого «Свитка Ярославля»¹⁶. Ця грамота регулювала питання юрисдикції паламарів. Пізніше в королівській грамоті 1568 року Луцькому й Брацлавському старості підтверджувалася недоторканість святительського й духовного суду щодо священників, дияконів та інших¹⁷. У додаткових статтях до Литовського земського статуту теж ішлося про розповсюдження правової влади духовних судів тільки на церковних людей¹⁸.

Про дозвіл православним святкувати згідно зі старим календарем та заборону примусового прийняття нового римського літочислення йшлося в грамоті короля Стефана Баторія від 21 січня 1584 року. Такі санкції певною мірою торкалися дзвонів і дзвонінь. Водночас поява такого документа свідчить про утиски, якщо вже король видав таку грамоту¹⁹. Пізніше в переговорах із Річчю Посполитою козаки відстоювали свободу православної віри, можливість виконувати свої співи на Службі Божій, вільно будувати церкви й монастирі.

Особлива роль належала дзвонінням під час військових дій, адже віддавна в системі укріплення міст і великих сіл була вежа зі сполошним дзвоном (його часом поміщали на в'їзній брамі-

вежі). У містечку Дівича Салтикова (на річці Десні) 1654 року бачили на воротах зроблену в зруб дубову дзвіницю²⁰. Коли московське військо 1658 року в Києві готувалося до відбиття можливого нападу козаків Івана Виговського, то з перевіркою наявного озброєння згадувалися вістові дзвони («один стоит на Софийской башне, а другой у съезжей избы стоит разбит»²¹). Можливо, що сильні удари призвели до його пошкодження. При татарських набігах дзвони були на сполох, і стріляли вістові гармати, про що писав російський посланець, який 1671 року по дорозі з Києва до Батурина спостерігав, що «во многих городках и мѣстечках всполохи бьют и из вѣстовых пушек беспрестанно стреляют»²².

Найгіршою ситуація щодо дзвонів і дзвонінь була в Україні при татарських набігах, коли страждали численні парафії та монастирі, вони втрачали церковні скарби, зокрема дзвони. Зазнавали вони утисків і від поляків, тому у зверненнях до московської сторони духовенство намагалось зарадити грабуванню церков, зокрема нищенню дзвонів²³. Розповсюдженню дзвонів, зокрема поповненню їх ансамблів у чернечих обителях, сприяло передусім зміцнення їх матеріального стану. Цьому допомагало надання монастирям нових земель, маєтків²⁴, підтвердження права на володіння старими²⁵, дозвіл закликати й поселяти на землі чернечих обителей людей, яких звільняли від суду та повинностей²⁶. Не випадково 1638 року в Густинському монастирі (м. Прилуки) було сім великих і малих дзвонів²⁷, що засвідчує поширення в чернечих обителях чималих комплектів дзвонів.

Певні відомості про дзвони, піклування про них у навчальних закладах, що входило в обов'язок учнів, засвідчує «Порядок школьный, или устав Львовской Ставропигийской братской школы»²⁸. Згідно цього документа, який увібрав кращі освітні традиції, зокрема щодо навчання музики²⁹, учні студіювали богослужбові статuti, брали участь у Службах Божих тощо. Це допомагало глибокому усвідомленню важливості тут церковних дзвонів і дзвонінь, знанню статутних засад їх уживання (не випадково в часи Гетьманщини іноземців дивувала любов українців співати з нот і знання порядку церковних служб, уживання разом зі дзвонами бил і клепал³⁰, музику яких розуміли всі³¹). Мабуть, підготовці дзвонарів у Львівській братській школі сприяло те, що її учні по черзі «наперед за

оголошенням через дзвонаря без суперечок ішли» на дзвіницю для биття у дзвони. Про це йдеться в розпорядженні вчителів львівської братської школи Теодорові Рузкевичу щодо визначення черговості учнів до дзвоніння³². Про важливість цього обов'язку мовиться вже в третьому пункті: «Щоби встановив порядок на дзвіниці до дзвонення»³³.

Дотриманню статутних вимог, зокрема щодо дзвонінь, сприяв паламар. До нього ставили високі вимоги. Про них ішлося в Повчанні київського митрополита Сильвестра новопоставленому ієрею: «Пономарь избран, неповинен ни в коем же грѣсѣ, благословением епископа носящи священное знамение»³⁴. З «Актів» довідуємося про матеріальне заохочення паламарів. Так, у грамоті мстиславського князя Івана Юрійовича та його дружини княгині Юліани мстиславському Троїцькому собору згадувалися паламарі: «а накадний грошь пономаромъ Троецким належать маеть»³⁵. Пізніше їх теж не забували й часто за молебень царю та цариці, членам царської родини виділялися грошові суми не тільки священнику, диякону, дяку, а й паламарю³⁶.

Після пожеж, що траплялися часто й знищували багато церков, зокрема дзвонів, потрібні були кошти на їхнє відновлення. Коли на початку XVI ст. згоріла Львівська церква Успіння Пресвятої Богородиці й більше тридцяти років стояла в руїнах, то неодноразово намагалися зібрати кошти на її відновлення³⁷. Для цього братчики зверталися до різних меценатів, зокрема молдавського господаря Александра Лопушняну. Він допоміг коштами у відливанні дзвонів. Про це відомо з його листів, зокрема від 22 липня 1558 року: «Що ся дотычеть звоновъ, ино роскатите учинити два звонь, яковыи могутъ, и що бы на нихъ тое письмо положоно было, которое дали есьмо вамъ на камени выбити во имя наше, а мы заплату пошлемо за оба два и одинъ дамо до тое церкви, а другій роскажемо до насъ привезти и на работники ваши, а мы васъ заплатою споможемо». Оскільки перевезенню дзвонів перешкоджало мито, то господар Молдавії писав: «Тежъ даемо вамъ знати, ижъ король его милость дозволилъ намъ сто кантарей спижи купити у земли его милости и безъ мыта выпустити; а такъ жадаемъ васъ, абы есте старанье учинили и той мѣди намъ сто кантарей купили, а мы вамъ пенези готовые пошлемо». Правда, жер-

водавець нарікав, що «одно ся намъ видить ихъ дорого зъеднали есте тому спижу на звонь, що камень зъ роботою по 4 злотъ безъ орта, нехай бы было таней, або яко будете мочи зъеднати». Усе ж обіцяв: «Если бы вамъ пенезей не достало, тогда дайте намъ знати»³⁸. У листі від 26 серпня 1558 року повідомляли братству про дозвіл польського короля купити без мита «у земли его милости сто кантарей спижу на звонь»³⁹, а 27 грудня того ж року господар письмово нагадав про замовлення двох великих дзвонів, один – для нової Успенської церкви, а другий – для нього, а також повідомив, що чув про відлиття вже одного дзвона, і просив сповістити, коли буде готовий другий. Після цього обіцяв прислати ще грошей; одного треба буде залишити для Успенської церкви, а другого прислати йому. Якби «выстерегали, абы нам не пущено того звона», то пам'ятати про лист від його милости короля, «абы нам мѣдь и олово и цину и иные речи пущено съ земли его милости»⁴⁰. У листі від 23 лютого 1559 року⁴¹ просили, щоб «росказали тажесьмо п. Малхеру абы звонъ росказал ульяти у тую жь форму, у которою и первый был выльнянь, одножь абы подпись на немъ была словы нашими хрестиянскими и Латинскими, во имя наше, абы тежь имя того звона было прославлено и оголошено: Александръ; и коли будеть готовъ, а мы его заплатити роскажемо, и так будет поставлен у той церкви у во Львови»⁴². Тобто ще раз нагадали, у яку церкву треба поставити дзвін і що при його освяченні слід оголосити ім'я жертводавця.

Отже, опубліковані в «Актах» листи молдавського господаря нагадують про роль фундаторів у відливанні й оздобленні дзвонів, традицію увіковічнення на них імен жертводавців; про популярність виробів львівських людвисарів, адже молдавський правитель замовив у них дзвін для себе. Закупівлі матеріалу для виготовлення дзвонів і їхньому вільному перевезенню в іншу державу перешкоджав збір мита, а основною сировиною для їхнього відливання була дорога мідь. Людвисари брали за свою роботу чималу плату; для виготовлення кількох дзвонів вживали одну й ту ж форму з церковнослов'янськими й латинськими написами; на урочистій посвяті дзвона оголошували його назву та ім'я його жертводавця.

Є в «Актах» й інші відомості про оплату за виробництво дзвонів і її форму. Зокрема, у звіті

воеводи Івана Ржевського від 18 вересня 1668 року йдеться про гроші для ливарника дзвонів із Ніжина: «Дано колокольнику Александру за роботу» (перелив три дзвони вагою 28 пуд. 8 гривенок для соборної церкви цього містечка), а до минулорічної суми ще 5 рублів⁴³. Як бачимо, за відлиті дзвони спочатку могли заплатити одну суму, а згодом ще додати грошей.

Про врятування дзвонів від знищення є багато фактів. Для зміцнення військової потуги 1563 року на сеймах у Вільні хотіли віддати скарби римських костелів і руських церков на потребу Речі Посполитої, «а звонь на дѣлы». Однак король відхилив пропозицію перелити дзвони на гармати⁴⁴. Особливо потерпали церкви й дзвони під час військових дій. Не випадково священик Алімпій Нікітін скаржився царю на його військо, яке 1656 року церкву «ни во что обратили и колокол взяли»⁴⁵; пізніше під Ніжином пограбували Пустинно-Тригірський монастир, зокрема забрали книги й дзвони та відвезли їх до Москви⁴⁶. Для відшкодування збитків, оснащення церков відповідним начинням парафіяни часом просили в царя допомоги. Про це йшлося у грамоті глухівського священика Михайла, який домагався дару церкві с. Зазерки: дзвона, воску, ладану, церковного вина, начиння, Євангелія. Однак, як відзначено на звороті звернення, виділили тільки книги⁴⁷.

Іноді козаки в боротьбі проти московського війська змушені були разом з укріпленням міст переливати дзвони на гармати⁴⁸. Значну шкоду приносили й міжусобиці. Полковники, віддані гетьману Самойловичу, ідучи на Суботів, Новоселицю до Медведівки, у Новоселиці наказували брати не тільки людей, а й церковне срібло, книги, ризи та дзвони⁴⁹.

У шістнадцятій статті мирного договору Гетьманської держави з Московським царством і Річчю Посполитою йшлося про те, що забрані дзвони, як і мощі святих, церковне начиння, ризи, устава, хрести, мають бути повернені. Про це нагадувалося в листі до царя⁵⁰. Однак у ході військових дій ворогуючі сторони продовжували забирати дзвони. Так, 1669 року московське військо пограбувало церкви й монастирі м. Ніжина, забрали разом з іконами, книгами й усяким начинням також дзвони⁵¹.

За статтями договорів про перемир'я, зокрема укладених у Глухові, треба було віддати те, що грабували чи забирали при відступі, але

часом про це потрібно було нагадувати. Коли московське військо при відході з Києва винесло з церков начиння, одяг, хоругви й дзвони, то кияни на початку березня 1669 року нагадували царю про необхідність повернення цього добра⁵². 24 травня того ж року було видано відповідний указ царя київському воєводі князю Григорію Козловському про повернення українським містам гармат і церковного начиння⁵³. Однак подальші події показали, що це нелегко зробити⁵⁴, зокрема, у відписках воєвод зауважувалося, що «коли знайдеться яке-небудь начиння та дзвони», то їх віддадуть⁵⁵. Після домагань української сторони, на своє виправдання, наприклад воєвода Дмитро Рагозін, писав царю, що «відповідно до указу віддав всяке церковне начиння та дзвони чернігівському сотнику Василю Карпову» (окрім гармат, які московський правитель велів залишити)⁵⁶. Після отримання свого воєводі залишили розписку з їхнім переліком. У документі від 15 травня 1669 року сотника Василя Карпова йшлося, що йому й острицькій старшині віддали всяке церковне начиння та два дзвони⁵⁷. Було й так, що деякі дзвони московське військо відправляло до Києва. Сюди вони потрапили, приміром, із Переяславля, звідки їх було забрано за вказівкою боярина Петра Шереметьєва. Пізніше царю повідомили, що «понад того розпису віднайшли у Києві переяславський дзвін», який повернули із розпискою⁵⁸.

Подібно шкоди завдавали дзвонам Білорусі⁵⁹. Бувало, що просили царя подарувати дзвіницю костелу в Могильові й дозволити її перенести до церкви Всемилоствого Спаса та дати дзвонів, на що отримали дозвіл⁶⁰. Не випадково наприкінці березня 1671 року в наказі російським послам, відправленим на з'їзд із польськими уповноваженими, поміж іншого йшлося про розтлумачення деяких статей Андрусівського договору, нагадувалося про дійсність його дев'ятої статті щодо взаємоповернення «великого числа дзвонів», які вивозилися з Речі Посполитої в Московське царство й навпаки⁶¹.

Вивчення актових джерел сприяє кращому розумінню назви дзвона *Кизикермен* (вагою 119 пудів 36 фунтів і заввишки з короною 158 см, нижній діаметр – майже 153 см), відлитого 1695 року переважно зі здобутих козацькими військами під керівництвом гетьмана Мазепи гармат у фортеці Казикермен – так вона названа в інструкції українському війську⁶².

Чимало матеріалів в «Актах» зберегли описи архітектурних споруд, зокрема дзвіниць, прагнення до їхнього відновлення. У наказі старості Федору Предремірському, якого послали з Києва до Москви у справах Києво-Печерської лаври, йдеться, з-поміж іншого, про доручення довідатися «о челобытъ о крѣпости на колокольню подать ли его царскому [...] величеству»⁶³. Згідно з цим проханням, у Лавру послали «на совершение той колокольни» двісті золотих червінців⁶⁴. Про значення дзвіниць засвідчує той факт, що за відсутності храму (так було при відновленні львівської Успенської церкви) Службу Божу відправляли в споруді для дзвонів. Про це йдеться в листі Львівського братства до патріарха, в якому просили допомогти при посвяченні вівтаря, що розміщувався у дзвіниці⁶⁵.

Завдяки формуванню в другій половині XIX ст. у Києві потужної джерелознавчої бази українська культура отримала поважну основу для наукових студій, зокрема у сфері кампанології, написання історії дзвонів і дзвонінь в Україні. Перспективу подальших студій убачаємо в дослідженні інших публікацій Київської археографічної комісії.

¹ У цій статті використано переважно «Акты, относящиеся к истории Западной России» і «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (далі – АЗР і АЮЗР).

² Судебная явка Виленского воеводы Петра Новоши... 1 сентября 1595 г. // АЗР. – С.Пб., 1851. – Т. IV: 1588–1632. – № 84. – С. 118. На жаль, більшість опублікованих текстів виразно зросіянізовані, і хоч ми передаємо їх мовою оригіналу, однак чимало наведених фактів зберігають тодішню мову, написання назви, згідно з українською традицією.

³ Послание епископа Владимиро-Волынского и Брестского Ипатия Потия Брестскому духовенству о несоблюдении церковных треб тамошнему братству, чуждающемуся православия. 3 октября 1596 г. // АЮЗР. – С.Пб., 1863. – Т. I: 1361–1598. – № 220. – С. 267.

⁴ Отписка брянских воевод Колычевых к царю... 26 мая 1678 г. // АЮЗР. – С.Пб., 1884. – Т. XIII: 1677–1678. – № 135. – С. 591, 592.

⁵ Письмо к царю архимандрита Елецкого Успенского монастыря Иоанна Голятовского... 4 июля 1672 г. // АЮЗР. – С.Пб., 1878. – Т. X: (Дополнение к т. III): Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. – № 3. – С. 8. Щоправда, давні й могутні чернечі обителі згодом самі передавали свої дари, про що йдеться в документі царю Олексію Михайловичу від київського митрополита Петра Могили та Києво-Печерського ігумена Іринарха (Память... 10 мая 1646 г. // АЮЗР. – С.Пб., 1861. – Т. III: 1638–1657. – № 89. – С. 87).

⁶ Челобитная духовника женского Ладинского монастыря... Июнь 1638 г. // Там само. – Т. III. – № 15. – С. 25.

⁷ Уставная грамота Литовского великого князя Александра Киевского мещанам. 26 мая 1494 г. // АЗР. – С.Пб., 1846. – Т. I: 1340–1506. – № 120. – С. 144.

⁸ Жалованная грамота польского и венгерского короля Владислава III-го Ягелловича греко-русскому духовенству... 22 марта 1443 г. // АЗР. – Т. I. – № 42. – С. 56.

⁹ Явка Львовского епископа Гедеона Болобана и галицких дворян, о нападении католического духовенства с вооруженною шляхтою, в навечерье праздника Рождества Христова, на тамошние православные монастыри и церкви, и о насильном всех их запечатании, по приказу Львовского архиепископа Яна-Димитрия Соликовского. В нач. февраля 1584 г. // АЗР. – С.Пб., 1848. – Т. III: 1544–1587. – № 140. – С. 281.

¹⁰ Там само. – С. 282.

¹¹ Послание галицко-русских православных дворян Киевскому митрополиту Онисифору, с убеждением его принять деятельные меры к прекращению возникших в иерархии беспорядков и к защите единоверцев своих от преследований католиков, езуитов и жидов. 14 февраля 1585 г. // Там само. – № 146. – С. 289.

¹² Мировая запись Львовского епископа Гедеона и тамошнего католического архиепископа Яна-Димитрия Соликовского, из коих первый обявляеется прекратить свой судебный иск, по поводу насильственного запечатания во Львове монастырских и приходских церквей, а другой обещает впредь не присваивать себе никакой власти над православным духовенством и народом. 15 февраля 1585 г. // АЗР. – Т. III. – № 147. – С. 291.

¹³ Жалованная подтвердительная грамота Киевскому митрополиту Иоифу и православным епископам Литовских и Русских областей... 2 июля 1511 г. // АЗР. – С.Пб., 1848. – Т. II: 1506–1544. – № 65. – С. 81–83; Жалованная грамота Литовско-Русскому православному духовенству... 23 апреля 1589 г. // АЗР. – Т. IV. – № 14. – С. 16, 17.

¹⁴ Пункты, данные Киевским митрополитом Михаилом Рогозою Луцкому епископу Кириллу Терлецкому... Декабрь 1594 г. // Там само. – № 54. – С. 79.

¹⁵ Жалованная королевская грамота Литовско-Русскому униатскому духовенству, о предоставлении всех тех прав и преимуществ, которыми оно пользовалось издавна, пребывая в Православии и союзе с Восточной церковью. 16 марта 1600 г. // Там само. – № 150. – С. 236, 237; Жалованная подтвердительная королевская грамота Литовско-русским и Польским православным обывателям, духовным и мирским... 18 июня 1607 г. // Там само. – № 171. – С. 258, 259.

¹⁶ Жалованная грамота Литовского великого князя Александра нареченному Киевскому митрополиту Иосифу и православным епископам Литовских и Русских областей... 20 марта 1499 г. // АЗР. – Т. I. – № 166. – С. 189–192.

¹⁷ Наказная королевская грамота Луцкому и Брацлавскому старосте князю Богушу Корецкому... 23 декабря 1568 г. // АЗР. – Т. III. – № 46. – С. 148, 149.

¹⁸ Дополнительные статьи к Литовскому земскому Статуту... 26 марта 1586 г. // Там само. – № 161. – С. 304–309.

¹⁹ Окружная грамота Польского короля Стефана Батория... 21 января 1584 г. // АЮЗР. – С.Пб., 1865. – Т. II: 1599–1637. – № 152. – С. 179, 180.

²⁰ Переписные книги приведенных к присяге на подданство царю Алексею Михайловичу жителей малороссийских городов. Приложение. Нежинский полк. 1654 г. // АЮЗР. – Т. X. – № 5. – С. 800.

²¹ Отписка боярина Василия Бориславича Шереметьева... Июнь–август 1658 г. // АЮЗР. – С.Пб., 1892. – Т. XV: 1658–1659. – № 5. – С. 218.

²² Статейный список подьячего Михайла Савина, с известиями о тревогах в Малороссии по случаю

татарских набегов... 11 декабря 1671 г. – 10 января 1672 г. // АЮЗР. – Т. IX. – № 127. – С. 606.

²³ Письмо к думному дворянину Артемону Матвееву киевских духовных особ, с просьбою оказать со своей стороны содействие на предстоящих договорах с Польщею в пользу Малороссии... // Там само. – № 102. – С. 422–431.

²⁴ Жалованная подтвердительная грамота Подольского князя Александра Кориатовича Смотрицкому доминиканскому монастырю... 17 марта 1375 г. // АЗР. – Т. I. – № 4. – С. 21; Жалованная грамота Киевского князя Александра Владимировича и супруги его, княгини Анастасии Васильевны, Лаврашевскому монастырю... После 1420 г. // Там само. – № 28. – С. 41; Грамота Литовского великого князя Александра киевскому воеводе князю Дмитрию Путятичу, об отводе Пустынскому Николаевскому монастырю пустоши... 6 сентября 1497 г. // Там само. – № 151. – С. 174; Отказная запись князя Богдана Глинского и супруги его княгини Марии Киевскому Пустынскому монастырю, на село Гатное с угодьями. 1 февраля 1500 г. // Там само. – № 178. – С. 201, 202; Жалованная королевская грамота Киевскому Пустынскому Николаевскому монастырю... 3 марта 1506 г. // Там само. – № 223. – С. 369; Грамота королевская князю Михаилу Глинскому, о дозволении ему по званию душеприкащика Киевского воеводы князя Дмитрия Путятича, данников его и движимое имущество раздать на православные монастыри и церкви и на выкуп пленников. 29 апреля 1506 г. // Там само. – № 224. – С. 369–371; Вводная грамота Киевского воеводы князя Константина Острожского Золотоверхому Михайловскому монастырю... 12 декабря 1572 г. // АЗР. – Т. III. – № 57. – С. 163; Жалованная грамота княгини Раины Корибутовой Вишневецкой Густинскому и Подгорскому православным монастырям... 11 января 1619 г. // АЗР. – Т. IV. – № 214. – С. 501, 502.

²⁵ Грамота подтвердительная Киевского воеводы Константина Острожского Золотоверхо-Михайловскому монастырю, на владение Юрьевскою землею... 9 сентября 1576 г. // АЗР. – Т. III. – № 70. – С. 195, 196; Жалованная подтвердительная грамота Киевскому Пустынскому Николаевскому монастырю... 30 мая 1570 г. // Там само. – № 49. – С. 153, 154.

²⁶ Жалованная грамота Мстиславского князя Михаила Ивановича Пустынскому монастырю... 14 сентября 1499 г. // АЗР. – Т. I. – № 177. – С. 201.

²⁷ Реестр утвари монастыря Густынского и список монахов. 1638 г. // АЮЗР. – Т. III. – № 14. – С. 21.

²⁸ Порядок школьный, или устав Львовской Ставропигийской братской школы. 1 января 1586 г. // АЮЗР. – Т. II. – № 154. – С. 181–184.

²⁹ Исаевич Я. Братства й українська музична культура XVI–XVII століть // Калогоφωνία: Наук. зб. стат. і матер. з історії церковної монодії та гімнографії. – Л., 2002. – Чис. 1. – С. 9.

³⁰ Палиці або шматки металу, якими б'ють, подаючи сигнал.

³¹ Див.: Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине 17 века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с арабского Г. Муркоса. – Репринт. изд. – К., 1997.

³² Инструкция, данная учителю Львовской школы. 1586 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. X: Акты, относящиеся к истории Галицко-русской православной церкви (1423–1714 гг.). – № CLXXI. – С. 436. Цей документ, як слушно вважає Ярослав Ісаєвич, походить вірогідніше не з 1586 року, як це помилково повідомляли його публікатори в АЮЗР, а століттям пізніше (Розпорядження вчителів львівської братської школи Теодорові Рукевичу / Переклад і підгот. до друку Юрія Ясіновського // Калогоφωνία. – Л., 2006. – Чис. 3. – С. 171).

³³ Розпорядження вчителів львівської братської школи Теодорові Рузкевичу. – С. 171.

³⁴ Поучение Киевского митрополита Сильвестра новопоставленному иерею. 15 декабря 1562 г. // АЗР. – Т. III. – № 51. – С. 117.

³⁵ Жалованная грамота Мстиславского князя Иоанна Юрьевича и супруги его княгини Иулиании Мстиславскому Троицкому собору... 1463 г. // АЗР. – Т. I. – № 66. – С. 80.

³⁶ Расход денежной казны по городу Нежину, при воеводе Иване Ржевском. 1 сентября 1667 – 29 августа 1668 г. // АЮЗР. – С.Пб., 1869. – Т. VI: 1665–1668. – № 67. – С. 219–223, 227.

³⁷ Окружное послание Киевского митрополита Макария Литовско-Русскому православному духовенству и мирянам... 6 марта 1547 г. // АЗР. – Т. III. – № 6. – С. 18, 19.

³⁸ Письма Молдавского господаря Александра к Львовскому братству. 22 февраля 1558 – 20 августа 1566 г. // АЮЗР. – Т. I. – № 133. – С. 142.

³⁹ Там само. – С. 143.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Расход денежной казны по городу Нежину, при воеводе Иване Ржевском. 1 сентября 1667 – 29 августа 1668 г. // АЮЗР. – Т. VI. – № 67. – С. 217.

⁴⁴ Устав, данный на Виленском сейме Литовскому дворянству, шляхте и рыцарству, о военной повинности и сбор «серебизны», по случаю предстоящей войны с Русскими и проч. 19 июня 1563 г. // АЗР. – Т. III. – № 33. – С. 128.

⁴⁵ Списки убытков, сделанных разным людям московскими войсками. 1656 г. // АЮЗР. – Т. III. – № 353. – С. 538.

⁴⁶ Челобитная царю Алексею Михайловичу игумена Пустынно-Тригорского общежительного монастыря Всемилоштивого Спаса Деонисия. 1660 г. // АЮЗР. – Т. V: 1659–1665. – С.Пб., 1867. – № 11 (XXI). – С. 25.

⁴⁷ Приезд в Москву из Глухова протопопа Иоанна Шматковского, посланного ходатайствовать о вспомоществовании... 14 мая – 23 августа 1664 г. // Там само. – № 85 (III). – С. 195.

⁴⁸ Письма к царю кошевого атамана войска Запорожского Ивана Брюховецкого. 14–25 июня 1663 г. // Там само. – № 67. – С. 168.

⁴⁹ Письмо Дорошенка князю Ромодановскому... 1 апреля 1676 г. // АЮЗР. – С.Пб., 1882. – Т. XII: 1675–1676. – № 167. – С. 607, 608.

⁵⁰ Список с листа..., что писал к царю гетьман

Богдан Хмельницкий и головою стрелецким с Оврамом Лопухиным. 22 января 1656 г. // АЮЗР. – С.Пб., 1875. – Т. VIII: 1668–1669; 1648–1657. – № 46 (III). – С. 394–400.

⁵¹ Челобитная к царю Нежинских мешчан... 10 февраля 1669 г. // Там само. – № 19. – С. 71.

⁵² Статейный список князя Григория Ромодановского и описание Глуховской рады. 12 февраля – 11 марта 1669 г. // Там само. – № 20. – С. 104.

⁵³ Указ царя к воеводе киевскому князю Григорию Козловскому... 24 мая 1669 г. // Там само. – № 51 (4). – С. 171.

⁵⁴ Отписка к царю, из Остра, воеводы Рагозина... Май 1669 г. 2) о возврате в Глухов церковной утвари, пушек и пиццелей, и о том, что он без указа отдать не смеет... // Там само. – № 76. – С. 223–226.

⁵⁵ Отписка к царю, из Переяславля, воеводы Никифора Батюшкова. Май 1669 г. // Там само. – № 79. – С. 228.

⁵⁶ Отписка царю, из Остра, Дмитрия Рагозина. 28 июня 1669 г. // Там само. – № 99. – С. 256.

⁵⁷ Там само. – С. 257.

⁵⁸ Отписка царю князя Козловского об отдаче переяславцам церковной утвари. После 18 июля 1669 г. // Там само. – № 111. – С. 272.

⁵⁹ Бумаги жителей города Могилева, приезжавших к государю с челобитными... 28 мая – 26 июля 1655 г. // АЮЗР. – С.Пб., 1889. – Т. XIV (Дополнение к Т. III): Присоединение Белоруссии 1654–1655 гг. – № 27. – С. 670.

⁶⁰ Челобитная к царю епископского наместника Иеремии... 28 мая – 26 июля 1655 г. // Там само. – № 27а (XIII). – С. 674.

⁶¹ Наказ русским послам, отправленным на съезд с польскими уполномоченными... Март 1671 г. // АЮЗР. – Т. IX. – № 90. – С. 379.

⁶² Инструкция гетьмана Мазепы компанийскому полковнику Новицкому, о том, как произвести вместе с полковником Палием набег на Казикермен... 30 июня 1690 г. // АЗР. – С.Пб., 1853. – Т. V: 1633–1699. – № 205. – С. 233–236.

⁶³ Наказ старосте Федору Предремискому... Сентябрь 1669 г. // АЮЗР. – Т. IX. – № 21. – С. 83.

⁶⁴ Царская грамота архимандриту Киево-Печерского монастыря Иннокентию Гизелю... 28 октября 1669 г. // Там само. – № 26. – С. 121.

⁶⁵ Два послания Львовского ставропигиального православного братства Константинопольскому патриарху Иеремии... 6 февраля 1592 г. и 7 сентября 1592 г. // АЗР. – Т. IV. – № 33. – С. 45.

В статье представлен системный обзор сведений о колоколах и звонах, приведенных в «Актах, относящихся к истории Западной России» и «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России». Введение в научное обращение собраний давних законодательных актов, документальных материалов помогает освещению вопроса о распространении колоколов и звонов во времена Литовско-Русского государства и Гетьманщины. Изучение источников украинской campanологии содействует лучшему исследованию истории колокольной культуры, её составляющих.

Ключевые слова: законодательные акты, документальные материалы, научные источники, campanология, колокола, звоны, колокольни, звонари, колокольное искусство, колокольная культура.